

सक्षमीकरणाच्या दिशेने : नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायांच्या प्रगतीसाठी आदिवासी घटक योजना - एक अभ्यास

डॉ. नाना सोमा चव्हाण

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग
के. व्ही. एन. नाईक शिक्षण प्रसारक संस्थेचे
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, दिंडोरी
तालुका – दिंडोरी, जिल्हा – नाशिक

Mobile: 8308367191 nanaschavan@gmail.com

१. सारांश (Abstract)

सन २०१४ ते २०२४ या दहा वर्षांच्या कालावधीत महाराष्ट्रातील नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायांवर आदिवासी घटक योजना (TCS) याचा झालेला परिणाम या अभ्यासातून तपासला आहे. आदिवासी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी लक्षित निधी आणि विविध विकास कार्यक्रमांच्या माध्यमातून ही योजना कार्यरत आहे. या संशोधनात निधी वाटप व वापराचे प्रमाण, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, उत्पन्न पातळी यांसारख्या प्रमुख सामाजिक-आर्थिक निर्देशकांचे विश्लेषण केले आहे. दहा वर्षांच्या तुलनात्मक अभ्यासातून या योजनेतील प्रगती, कमतरता आणि आव्हाने स्पष्ट करण्यात आली आहेत. मिश्र-पद्धतीच्या (Mixed Method) वापरातून सांख्यिकीय माहिती, समुदाय अहवाल आणि सरकारी कागदपत्रांचे विश्लेषण करण्यात आले. निष्कर्षानुसार शिक्षण व आरोग्य सुविधांमध्ये लक्षणीय सुधारणा दिसते; मात्र निधीचा संपूर्ण उपयोग न होणे, वंचित समूहांपर्यंत पोहोच मर्यादित राहणे, अंमलबजावणीतली तफावते अशा समस्या अजूनही आढळतात. या अभ्यासातून निधीचे सक्षम नियोजन, नियमित देखरेख, पारदर्शी अंमलबजावणी आणि समुदाय सहभाग यांची गरज अधोरेखित होते. महाराष्ट्रातील तसेच भारतातील इतर आदिवासीबहुल भागांमध्येही अशा योजनांना अधिक प्रभावी करण्यासाठी हा अभ्यास मार्गदर्शक ठरू शकतो.

२. **कीवर्ड्स (Keywords)** आदिवासी कल्याण, महाराष्ट्र नंदुरबार जिल्हा, निधी वाटप, सामाजिक-आर्थिक विकास, आदिवासी समुदाय, सांख्यिकीय विश्लेषण, सरकारी उपक्रम, सक्षमीकरण कार्यक्रम, दारिद्र्य निर्मूलन, पायाभूत सुविधा विकास.

३. परिचय (Introduction)

महाराष्ट्रातील नंदुरबार जिल्हा हा आदिवासी लोकसंख्येच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. परंपरेने शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, रोजगाराच्या संधी यांमध्ये मोठी तफावत असल्याने हे समुदाय दीर्घकाळ वंचित राहिले आहेत. भौगोलिकदृष्ट्या दुर्गम व विखुरलेल्या वसाहतींमुळे प्रचलित विकास योजनांचा लाभ सर्वाना समप्रमाणात मिळत नाही. या समस्या दूर करण्यासाठी भारत सरकारने आदिवासी घटक योजना (Tribal Component Scheme – TCS) ही विशेष निधी योजना सुरू केली. शिक्षण, आरोग्य, कौशल्य विकास, आणि पायाभूत सोयी-सुविधांसाठी खास निधी उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.

२०१४ ते २०२४ या कालावधीत नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीवर या योजनेचा झालेला परिणाम मोजण्यासाठी हा अभ्यास रचला आहे. यात निधी वाटप, निधी उपयोग, विकास निर्देशक, योजनेचा सर्वसमावेशक परिणाम व कमतरता यांचा विस्तृत आढावा घेतला आहे.

४. **अभ्यासाची उद्दिष्टे** : या अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायांच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीवर आदिवासी घटक योजनेचा (TCS) परिणाम मोजणे.
२. सन २०१४ ते २०२४ या कालावधीत निधी वाटप आणि निधीच्या वापरातील (Utilisation) प्रवृत्तींचे विश्लेषण करणे.
३. लक्षित आदिवासी समूहांची ओळख करून त्यांच्या प्रगतीवरील योजनेच्या प्रभावाचे मापन करणे.
४. अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी ओळखून योजना सुधारण्यासाठी आवश्यक शिफारसी पुढे मांडणे.

५. **परिकल्पना (Hypotheses)** या अभ्यासाचा आधार पुढील परिकल्पनांवर आहे:

१. आदिवासी घटक योजना (TCS) ने नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायांच्या सामाजिक- आर्थिक स्थितीत सकारात्मक बदल घडविला आहे.
२. आदिवासी घटक योजना (TCS) अंतर्गत वितरित निधीचा उपयोग कार्यक्षम आणि उद्दिष्टानुसार झाला आहे.

६. **विश्लेषणाचे प्रमुख मुद्दे**

१. **निधी वितरण विश्लेषण (२०१४—२०२४)**: या दशकात निधीचे वाटप, वापर, आणि अपूर्ण वापर (Under-utilisation) यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे. कोणत्या वर्षात निधी पूर्णपणे वापरला गेला, कुठे निधी वळवला गेला (Diverted Funds), आणि कोणत्या वर्षात मागणी जास्त होती— हे स्पष्ट करण्यात आले आहे
२. **सामाजिक-आर्थिक निर्देशकांचे विश्लेषण**: साक्षरता, शाळाबाह्य दर, आरोग्य सुविधा, उत्पन्न पातळी, रोजगार संधी इत्यादी निर्देशकांचा अभ्यास करून प्रगतीचे मापन करण्यात आले आहे.
३. **विशिष्ट आदिवासी गटांवरील प्रभाव**: नंदुरबारमधील विविध आदिवासी समुदायांची गरज लक्षात घेऊन TCS ची परिणामकारकता मोजण्यात आली आहे. कोणत्या गटांना जास्त फायदा झाला आणि कोणत्या गटांपर्यंत योजना पोचली नाही हे अधोरेखित केले आहे.

सन २०१४ ते २०२४ या कालावधीत नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायांवर आदिवासी घटक योजनेच्या (TCS) परिणामाचे विश्लेषण करण्यासाठी विविध निर्देशक आणि विश्लेषण पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. या अभ्यासातील प्रमुख मुद्द्यांपैकी पहिला मुद्दा म्हणजे निधी वितरण आणि वापराचे विश्लेषण होय. या दहा वर्षांच्या कालखंडात योजनेंतर्गत वाटप झालेल्या निधीतील वार्षिक बदल, निधीचा वापर, त्यातील चढउतार तसेच संसाधनांच्या वाटपामध्ये दिसणारी तफावत यांचा तपशीलवार अभ्यास करण्यात आला आहे.

निधी पूर्णपणे वापरला गेला की नाही, काही हिस्सा वळवला गेला का, अथवा काही प्रमाणात निधी अव्यवहारीत राहिला का, याचा शोध घेऊन योजनाच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी, अडचणी आणि सुधारणा आवश्यक असलेली क्षेत्रे अधोरेखित करण्यात आली आहेत. दुसरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे सामाजिक-आर्थिक निर्देशकांचे विश्लेषण. यामध्ये साक्षरता व शैक्षणिक प्रगती, आरोग्यसेवा उपलब्धता, उत्पन्न व रोजगाराची स्थिती, तसेच जीवनमान सुधारणा यांसारख्या निर्देशकांचा अभ्यास करून TCS अंमलबजावणीपूर्व व अंमलबजावणीनंतरची परिस्थिती तुलना करण्यात आली आहे. या तुलना-आधारित विश्लेषणातून आदिवासी समाजाच्या गुणवत्तापूर्ण जीवनमानावर आणि आर्थिक सक्षमीकरणावर योजनेचा प्रत्यक्ष परिणाम मोजण्यात आला आहे. तिसरा विश्लेषणाचा घटक म्हणजे नंदुरबारमधील विविध आदिवासी समूहांवर योजनेचा परिणाम. प्रत्येक आदिवासी गटाच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी वेगळी असल्याने TCS कार्यक्रम त्यांच्यासाठी किती अनुकूल ठरला, कोणत्या समुदायाला सर्वाधिक लाभ झाला, तसेच कोणत्या गटांपर्यंत योजना अपेक्षित प्रमाणात पोहोचली नाही, याचा अभ्यास करून योजनेतील अंतर स्पष्ट करण्यात आले आहे.

योजनेचे उद्दिष्ट पाहता, महाराष्ट्रातील आदिवासी घटक योजना ही नंदुरबार जिल्ह्यातील विविधांगी विकास आव्हानांना उत्तर देण्यासाठी तयार करण्यात आलेली बहुआयामी योजना आहे. आरोग्यसेवा सुधारणा, शैक्षणिक संधी वाढविणे, पायाभूत सुविधा निर्माण करणे आणि आर्थिक संधी निर्माण करणे ही या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. आरोग्य क्षेत्रात मूलभूत आरोग्यसेवा उपलब्ध होण्यासाठी मोबाइल आरोग्य पथक, प्रशिक्षित समुदाय आरोग्य कर्मचारी, औषध उपलब्धता आणि आरोग्यविषयक जनजागृती उपक्रम राबविण्यात आले आहेत. शिक्षण क्षेत्रात शाळा, निवासी शैक्षणिक सुविधा आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रांची स्थापना, शिष्यवृत्ती, तसेच शाळाबाह्य दर कमी करण्यासाठी धोरणात्मक प्रयत्न यांचा समावेश आहे. पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत रस्ते, स्वच्छता व्यवस्था आणि गृहसुविधा यांसारख्या मूलभूत सोयी उपलब्ध करून देऊन आदिवासींच्या दैनंदिन जीवनातील अडथळे कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. आर्थिक संधी निर्माण करण्यासाठी कौशल्यविकास कार्यक्रम, उद्योजकतेला चालना देणारे उपक्रम, तसेच कर्जसुविधा उपलब्ध करून देणे यांसारखी उपाययोजना राबविण्यात आली आहे. या सर्व प्रयत्नांमधून आदिवासी समाजाची आर्थिक स्वावलंबन क्षमता वाढविणे आणि दारिद्र्य कमी करणे हे उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न दिसून येतो.

सन २०१८ ते २०२४ या कालावधीत TCS संदर्भात महाराष्ट्रातील एकूण निधी वाटप, अंमलबजावणी आणि वापर यांचे परीक्षण करताना काही महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ती आढळतात. एकूण बजेटमध्ये सातत्याने वाढ झाली असून, विविध क्षेत्रांसाठी निधीचे प्राधान्य बदलताना दिसते. अनेक वर्षांत निधीचा जास्त वापर झाला असला तरी काही अंशी वळवलेला निधी आणि अव्यवहारीत निधीची नोंद आढळते, जी अंमलबजावणीत असलेल्या तांत्रिक, प्रशासकीय किंवा क्षेत्रनिहाय मर्यादा दर्शवते. या दशकात सुधारित धोरणात्मक दृष्टिकोनासह राज्य सरकारने आदिवासी कल्याणासाठी वाढीव आर्थिक बांधिलकी दर्शविली असून, विद्यमान प्रवृत्ती आदिवासी समाजाच्या समग्र उन्नतीसाठी योजनेमध्ये सातत्यपूर्ण सुधारणा होत असल्याचे निदर्शक आहेत.

७. नंदुरबार जिल्हा : TCS निधी वाटप, वापर व वळवण (२०१४-२०२४)

अनु. क्रं.	वर्ष	एकूण वाटप (₹ कोटी)	एकूण वापर (₹ कोटी)	निधी वापराचे प्रमाण (%)	वळवलेला निधी (%)
१.	२०१४-१५	८००	६००	७५	१५
२.	२०१५-१६	८५०	६४०	७५.२९	२४.७१
३.	२०१६-१७	९००	७२०	८०	२०
४.	२०१७-१८	९५०	७९०	८३.१६	१६.८४
५.	२०१८-१९	१,२००	९५०	७९.१७	२०.८३
६.	२०१९-२०	१,५००	१,२००	८०	२०
७.	२०२०-२१	१,८००	१,४००	७७.७८	२२.२२
८.	२०२१-२२	२,०००	१,६००	८०	२०
९.	२०२२-२३	२,२००	१,९००	८६.३६	१४.६४
१०.	२०२३-२४	२,५००	२,२००	८८	१२

स्तोत्र: <https://mahades.maharashtra.gov.in/>

२०१४-१५ ते २०२३-२४ या दशकात नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी घटक योजनेत (TCS) निधीवाटप, उपयोजन व क्षेत्रनिहाय विकासामध्ये लक्षणीय बदल दिसून येतात. या कालावधीत एकूण निधी ₹८०० कोटींवरून ₹२,५०० कोटींपर्यंत वाढला असून, शासनाने आदिवासी क्षेत्राच्या विकासास प्राधान्य दिले असल्याचे स्पष्ट होते. निधी वापर दरही सातत्याने सुधारणार राहिला असून, प्रारंभीचा ७५-८० टक्के वापर दर २०२३-२४ मध्ये ८८ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला, ज्यामुळे अंमलबजावणी प्रणाली अधिक सुदृढ झाल्याचे दिसून येते. याशिवाय, वळवलेल्या निधीचे प्रमाण दशकभरात २५ टक्क्यांवरून १२ टक्क्यांवर आले असून, आर्थिक व्यवस्थापनात पारदर्शकता व उत्तरदायित्व वाढल्याचे चिन्ह दिसते. तथापि, या प्रगतीसोबत काही तफावती कायम आहेत. शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक सेवा क्षेत्रांना मोठ्या प्रमाणात निधी दिला गेल्याने त्या क्षेत्रांत सुधारणा झाल्या तरी कृषी, उद्योग व स्थानिक उद्योजकता यांसारख्या विकासासाठी महत्त्वाच्या क्षेत्रांना तुलनेने कमी निधी उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे सर्वांगीण विकास प्रक्रियेवर मर्यादा येत आहेत. एकूणच, नंदुरबार जिल्ह्यातील TCS अंतर्गत उपलब्ध निधी व उपयोजनांमध्ये सुधारणा दिसून येतात, परंतु क्षेत्रनिहाय संतुलन साधणे ही आगामी काळातील प्राथमिक गरज ठरते.

२०१५-१६ ते २०२३-२४ या कालावधीत नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी घटक योजनेसाठी (TCS) वितरित केलेल्या निधीचे वाटप, अंमलबजावणी आणि वळवलेल्या निधीचे प्रमाण एकूणतः सातत्यपूर्ण वाढ आणि व्यवस्थापनातील बदल दर्शवतात. २०१५-१६ मध्ये एकूण ₹५,९०३ कोटीचे वाटप झाले असून त्यापैकी ₹४,९९४.८७ कोटी खर्च झाले आणि ₹९०८.१३ कोटी (१५.४०%) निधी वळवला

गेला. पुढच्या वर्षी २०१६—१७ मध्ये ₹४,४८७.५१ कोटीचे वाटप असून खर्च ₹४,७३१.७१ कोटी झाला आणि वळवलेला निधी शून्य राहिला, ज्यामुळे त्या वर्षी निधीचा वापर अधिक झाल्याचे दिसते. २०१७—१८ मध्ये वाटप ₹७,३९३.७९ कोटी आणि खर्च ₹६,२६४.८० कोटी असून ₹१,१२८.९९ कोटी (१५.३०%) निधी वळवला गेला. त्यानंतर २०१८—१९ मध्ये निधी वाटप ₹८,२८२.१० कोटी आणि खर्च ₹७,१९१.९० कोटी राहिला; यात ₹१,०९०.२० कोटी (१२.२५%) वळवले गेले. २०१९—२० मध्ये निधी वाटप ₹८,५३१.७९ कोटी असून त्यापैकी ₹६,८२१.५२ कोटी खर्च झाले आणि ₹१,५३०.३२ कोटी (१८%) निधी वळवला गेला, जो संपूर्ण दशकातील सर्वाधिक टक्केवारी आहे. पुढे २०२०—२१ मध्ये वाटप ₹९,४८४.९४ कोटी आणि खर्च ₹७,४०५.०१ कोटी राहिला; तर वळवलेला निधी ₹१,२५०.९० कोटी (१७.५०%) एवढा होता. २०२१—२२ मध्ये ₹९,६६६.३५ कोटीचे वाटप करण्यात आले असून ₹७,७३४.७४ कोटी अंमलबजावणीसाठी खर्च झाले व ₹१,५४६.८४ कोटी (१७.४६%) निधी वळवला गेला. अहवालाच्या अंतिम दोन वर्षांत निधी वळवण्याचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसते. २०२२—२३ मध्ये एकूण वाटप ₹१२,५६२.८९ कोटी आणि खर्च ₹१०,९७४.६३ कोटी राहिला, तर वळवलेला निधी ₹१,०७७.४३ कोटी (१०%) पर्यंत खाली आला. २०२३—२४ मध्ये निधी वाटप ₹१५,१८१.९२ कोटीपर्यंत वाढले असून खर्च ₹१३,८६५.१८ कोटी झाला आणि वळवलेला निधी ₹१,१११.५३ कोटी (८%) इतका नोंदवला गेला. या घटत्या प्रवाहामुळे अलीकडच्या वर्षांत निधी व्यवस्थापनात सुधारणा, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वाची वाढ झाल्याचे सूचित होते. एकूण आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की दशकभरात निधीचे प्रमाण सातत्याने वाढले, अंमलबजावणी मजबूत झाली आणि वळवणीत लक्षणीय घट झाली, जे या योजनेच्या कार्यक्षमतेसाठी सकारात्मक संकेत आहेत.

८. नंदुरबार जिल्ह्याच्या प्रमुख निरीक्षण:

२०१४ ते २०२४ या दशकात नंदुरबार जिल्ह्यात राबविण्यात आलेल्या आदिवासी घटक योजनेच्या (TCS) निधीवाटप, उपयोजन आणि वळवलेल्या निधीच्या प्रमाणाचे विश्लेषण केले असता, एकूण निधीमध्ये सातत्यपूर्ण वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते. २०१४—१५ मध्ये ₹८०० कोटी असलेले प्रारंभिक बजेट २०२३—२४ मध्ये ₹२,५०० कोटीपर्यंत वाढले असून, योजनेबाबत शासनाची वचनबद्धता अधिक दृढ झाली आहे. निधी उपयोजन दरही या कालावधीत उल्लेखनीयरीत्या सुधारला असून २०१४—१५ मधील ७५ टक्क्यांवरून २०२३—२४ मध्ये हा दर ८८ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला आहे. यावरून प्रकल्प अंमलबजावणीत कार्यक्षमतेत वाढ, प्रशासकीय व्यवस्थापनातील सुधारणा आणि आर्थिक शिस्त वाढल्याचे निदर्शनास येते. निधी वळवण्याचे प्रमाणही २५ टक्क्यांवरून १२ टक्क्यांपर्यंत घसरले असून, यामुळे उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता वाढल्याचा सकारात्मक संकेत मिळतो. सामाजिक सेवा क्षेत्रांना—विशेषतः आरोग्य व शिक्षण—या काळात तुलनेने अधिक प्राधान्य देण्यात आल्याचे दिसते. नव्या आरोग्यकेंद्रांची उभारणी, मोबाईल हेल्थ युनिट्स, तसेच आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी निवासी शाळा आणि प्रशिक्षण केंद्रे उभारल्यामुळे सेवा उपलब्धतेत सुधारणा झाली आहे. पायाभूत सुविधांमध्ये—रस्ते, निवास, स्वच्छता—लक्षणीय गुंतवणूक झाली असून यामुळे आदिवासी भागातील दळणवळण आणि जीवनमान सुधारले आहे. तथापि, कृषी आणि उद्योग यांसारख्या विशिष्ट क्षेत्रांना तुलनेने कमी निधी प्राप्त झाल्यामुळे सर्वांगीण विकासास खाद्य मिळाले नाही, हेही विश्लेषणातून स्पष्ट होते. काही अतिदुर्गम आदिवासी वसाहतींमध्ये संसाधनांतील असमानता कायम असून, पायाभूत सुविधा, आरोग्यसेवा व आर्थिक संधीची उपलब्धता अजूनही मर्यादित असल्याचे निदर्शनास येते.

योजनेतर्गत रोजगारनिर्मिती, कौशल्यविकास आणि उद्योजकता वृद्धी यावर विशेष भर देण्यात येत असल्याने आर्थिक सक्षमीकरणात काही प्रमाणात सकारात्मक बदल दिसून येतो. तसेच, समुदाय सहभागाची वाढ ही एक महत्त्वाची संकल्पना ठरली असून स्थानिक समित्यांच्या सहभागामुळे योजना अधिक वास्तवदर्शी व गरजांशी सुसंगत बनत आहेत. योजनेची अंमलबजावणी राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरील धोरणांशी सुसंगत ठेवण्यात आली असून, शाश्वत विकास आणि दारिद्र्यनिर्मूलनाच्या व्यापक उद्दिष्टांना पूरक असे ढांचे तयार करण्यात आले आहेत. अहवालातील प्रमुख आव्हाने पाहता, प्रशासकीय प्रक्रियेमधील विलंब, निधीवाटप प्रक्रियेतील काही अडथळे, तसेच स्थानिक पातळीवरील क्षमताविकासाचा अभाव आढळून येतो. योजनेविषयी जनजागृती अपुरी असल्याने अनेक आदिवासी कुटुंबांना उपलब्ध लाभांची माहिती नसते, परिणामी काही संसाधनांचा वापर प्रभावीरीत्या होत नाही. काही विकास प्रकल्पांमुळे पर्यावरणीय दुष्परिणामही दिसून आले असून, नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आधारित आदिवासी जीवनशैलीला बाधा पोहोचू शकते. त्यामुळे पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत निर्णय घेणे अत्यावश्यक ठरते. या सर्व निरीक्षणांचा विचार करता, TCS च्या अधिक प्रभावी अंमलबजावणीसाठी निधीवाटप प्रक्रिया सुकर करणे, पारदर्शकता मजबूत करणे, समुदाय आधारित अभिप्राय प्रणाली उभारणे, आणि दुर्लक्षित व मागासलेल्या उपसमूहांपर्यंत योजनांचा थेट विस्तार करणे गरजेचे आहे. कौशल्यविकास, उद्योजकता संवर्धन, तसेच डिजिटल सक्षमीकरणद्वारे आदिवासी युवकांना नवीन संधी उपलब्ध करून देणे ही काळाची गरज आहे. अखेरीस, २०१४ ते २०२४ दरम्यान योजनेने आदिवासी समाजाच्या सक्षमीकरणाची भक्कम पायाभरणी केली असली तरी, उर्वरित आव्हानांवर त्वरित उपाययोजना केल्यास ही योजना अधिक न्याय्य, सर्वसमावेशक आणि परिणामकारक ठरू शकते.

९. एकत्रित निरीक्षणे (२०१४—२०२४)

२०१४ ते २०२४ या दशकात आदिवासी घटक योजना (TCS) नंदुरबार जिल्ह्यातील विकासाचा एक महत्त्वपूर्ण यंत्रणा म्हणून कार्यरत राहिली. दशकाच्या प्रारंभी ₹८०० कोटी असलेले निधीवाटप २०२३—२४ मध्ये ₹२,५०० कोटीपर्यंत वाढले असून, शासनाची आदिवासी विकासाविषयीची बांधिलकी अधिक दृढ झाल्याचे स्पष्ट होते. निधी वापर दरात सातत्याने सुधारणा झाली असून, ७५ टक्क्यांवरून ८८ टक्क्यांपर्यंत झालेली वाढ हा अंमलबजावणीतील कार्यक्षमतेचा महत्त्वाचा निर्देशक आहे. आर्थिक पारदर्शकतेमध्येही सुधारणा दिसून येते, कारण वळवलेला निधी २५ टक्क्यांवरून १२ टक्क्यांपर्यंत कमी झाला. योजनेअंतर्गत महत्त्वाच्या क्षेत्रांना—विशेषतः शिक्षण, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधा—लक्षणीय निधी देण्यात आला. ग्रामीण रस्ते, आरोग्य सुविधा, निवास व्यवस्था आणि शैक्षणिक उपक्रमांनी आदिवासी भागातील मूलभूत गरजांमध्ये मोठी सुधारणा घडवून आणली. शिक्षण क्षेत्रात नवीन शाळा, मुलींसाठी वसतिगृहे, प्रशिक्षण केंद्रे आणि शैक्षणिक सहाय्य यामुळे साक्षरतेत वाढ झाली. आरोग्य क्षेत्रात प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, मोबाईल हेल्थ युनिट्स आणि पोषण अभियानांमुळे आरोग्यसेवा अधिक सहज उपलब्ध झाली. तथापि, काही प्रदेश आणि उपगटांमध्ये विकासातील तफावत कायम आहे. दुर्गम आदिवासी वस्त्यांना पायाभूत सुविधा, आरोग्यसेवा व आर्थिक संधी तुलनेने कमी प्रमाणात उपलब्ध असल्याचे आढळले. आर्थिक सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने कौशल्यविकास कार्यक्रम, स्वयंरोजगार उपक्रम आणि उद्योजकता प्रशिक्षण राबवले असले तरी त्याचा प्रभाव सर्वसमावेशक पद्धतीने सर्व गटांपर्यंत पोहोचलेला नाही. या दशकात COVID-19 चा नकारात्मक परिणामही

योजनांवर झाला; काही प्रकल्पांमध्ये विलंब, निधीचे पुनर्वाटप आणि व्यवस्थापन अडथळे निर्माण झाले. तरीही, योजनेने नवीन धोरणे—जसे की डिजिटल मॉनिटरिंग, GIS आधारित नोंदवही, आणि प्रशासनिक प्रक्रियेची ऑनलाइन रूपांतरे—स्वीकारून अंमलबजावणी अधिक सक्षम केली. आगामी काळासाठी प्राधान्याची क्षेत्रे म्हणजे निधी उपयोजनावरील नियमित ऑडिट, क्षेत्रनिहाय न्याय्य संसाधनवाटप, डिजिटल समावेशन वाढवणे, आणि युवा आदिवासींसाठी व्यापार-उद्योजकता प्रशिक्षण. तसेच समुदाय सहभागाची वाढ, स्थानिक नेतृत्व विकास आणि तळागाळातील निर्णय प्रक्रियेत सहभाग हेही महत्त्वाचे ठरणार आहेत. या दशकातील TCS च्या अंमलबजावणीतील प्रमुख प्रवृत्ती पुढीलप्रमाणे:

१. सतत वाढणारे वाटप — आदिवासी विकासाविषयी शासनाची वाढती बांधिलकी.
२. वापर दरात सातत्याने सुधारणा — अंमलबजावणी अधिक संगतदार.
३. वळवण कमी होणे — पारदर्शकता वाढल्याचे सूचक.
४. महत्त्वाच्या क्षेत्रांवर भर — शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा.
५. प्रदेशनिहाय तफावत — दुर्गम भाग अजूनही मागे.
६. आर्थिक सक्षमीकरणावर भर — कौशल्यविकास, उद्योजकता उपक्रम
७. समुदाय सहभाग वाढ — प्रकल्पांची परिणामकारकता वाढण्यास मदत.
८. COVID-19 चा परिणाम — काही प्रकल्प विलंबित.
९. नवीन धोरण संरचना — डिजिटल मॉनिटरिंग, योजनांचे पुनर्रचना.
१०. आगामी गरजा — सक्षम निरीक्षण यंत्रणा, डिजिटल समावेशन.

१०. आढळलेल्या कमतरता (Disadvantages)

TCS अंतर्गत उल्लेखनीय प्रगती झाली असली तरी काही महत्त्वपूर्ण कमतरता अद्याप आढळतात. प्रकल्प अंमलबजावणीत विलंब, प्रशासकीय प्रक्रियेतील गुंतागुंत आणि स्थानिक पातळीवरील यंत्रणांचे अपुरे समन्वयन यामुळे सेवा वेळेत उपलब्ध होत नाहीत. अनेक आदिवासी कुटुंबांना योजनेची माहिती नसल्याने उपलब्ध लाभांचा पुरेपूर वापर होत नाही. काही उपगटांमध्ये संसाधनांचे असमान वाटप दिसून येते, विशेषतः दुर्गम भागांत आरोग्य व शिक्षण सुविधा कमी उपलब्ध आहेत. शासकीय योजनांवर वाढलेली अवलंबित्व वृत्ती स्थानिक उद्योजकता आणि स्वयंसक्षमता कमी करू शकते. आरोग्य व शिक्षण क्षेत्रातील सुविधांची गुणवत्ता अजूनही अपेक्षित पातळीपर्यंत पोहोचलेली नाही; प्रशिक्षित कर्मचारी, साहित्य व पायाभूत सुविधा यांचा तुटवडा जाणवतो. कौशल्यविकास कार्यक्रम असूनही सर्वांगीण प्रशिक्षणाची कमतरता आहे, ज्यामुळे युवा आदिवासी रोजगारक्षम होण्यात मर्यादा निर्माण होतात. काही विकासप्रकल्पांमुळे पर्यावरणीय हानीही झाली असून, याचा थेट परिणाम जंगलाधारित जीवनशैलीवर होतो. या कमतरतांवर तातडीने उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

- a. अंमलबजावणीतील विलंब आणि अप्रभावी यंत्रणा
- b. योजनेबद्दल कमी जागरूकता
- c. गटांमध्ये असमान संसाधनवाटप
- d. शासकीय योजनांवर अवलंबित्व वाढ

- e. सेवांचा दर्जा कमी, प्रशिक्षित कर्मचारी कमी
- f. कौशल्यविकासाची अपुरी साधने
- g. पर्यावरणीय परिणाम, संसाधनांचे नुकसान

११. सुधारणा शिफारसी

TCS अधिक परिणामकारक करण्यासाठी सर्वप्रथम निधीवाटप आणि उपयोजन प्रक्रिया पारदर्शक आणि सुलभ करणे गरजेचे आहे. वळवलेल्या निधीवर कठोर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नियमित आर्थिक ऑडिट व डिजिटल नोंदवही प्रणाली आवश्यक आहे. समुदाय सहभाग वाढवण्यासाठी ग्रामसभांद्वारे नियोजन, स्थानिक समित्यांचे सक्षमीकरण आणि अभिप्राय यंत्रणा विकसित करणे उपयुक्त ठरेल. दुर्गम आणि वंचित उपगटांसाठी स्वतंत्र विकास पॅकेज व सांस्कृतिकदृष्ट्या सुसंगत कार्यक्रम राबवावेत. आरोग्य व शिक्षण क्षेत्रात प्रशिक्षित मनुष्यबळ वाढवण्यासाठी विशेष भरती मोहिमा, प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि सुविधा सुधारणा आवश्यक आहेत. डिजिटल मॉनिटरिंग प्रणालीद्वारे प्रकल्प प्रगतीचे थेट निरीक्षण सुलभ होईल. आर्थिक सक्षमीकरणासाठी स्थानिक उद्योग, कृषी-आधारित उपक्रम, वन-उत्पादन प्रक्रिया केंद्रे आणि उद्योजकता प्रोत्साहन योजना राबवणे फायदेशीर ठरेल. पर्यावरणपूरक विकास पद्धती स्वीकारून नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण करणेही महत्त्वाचे आहे. या सुधारणा राबविल्यास TCS चा प्रभाव अधिक व्यापक आणि परिणामकारक होईल.

१. निधी वाटप प्रक्रिया अधिक पारदर्शक करणे
२. वळवलेल्या निधीवर नियंत्रण
३. समुदायांचा अधिक सहभाग
४. दुर्गम भागांसाठी विशेष उपक्रम
५. प्रशिक्षित मनुष्यबळ वाढवणे
६. डिजिटल प्रणालीद्वारे नियमित मॉनिटरिंग
७. स्थानिक उद्योग, शेती, उद्योजकता प्रोत्साहन
८. पर्यावरणपूरक विकास धोरणे

१२. निष्कर्ष (Conclusion)

२०१४ ते २०२४ या दशकात आदिवासी घटक योजना (TCS) ने नंदुरबार जिल्ह्याच्या आदिवासी समाजाच्या जीवनमानात लक्षणीय बदल घडविले आहेत. शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, रोजगार संधी, कौशल्यविकास या क्षेत्रांत उल्लेखनीय प्रगती दिसून येते. तथापि, काही अडचणी — निधी वळवण, संसाधनांचे असमान वाटप, कमी दर्जाच्या सेवा, जागरूकतेचा अभाव — या अजूनही योजनांच्या पूर्ण क्षमतेला अडथळा ठरतात. योजना प्रभावी करण्यासाठी:

१. सर्वसमावेशक विकास
२. नियमित ऑडिट
३. समुदाय सहभाग

४. सेवा दर्जा सुधारणा

५. तरुणांसाठी कौशल्य व उद्योजकता उपक्रम यांची गरज आहे.

TCS ने मजबूत पाया घातला आहे; एकूणच, TCS ने आदिवासी समाजाच्या विकासाचा भक्कम पाया तयार केला असून, पुढील दशकात योग्य नियोजन, न्याय्य संसाधनवाटप आणि शाश्वत विकास दृष्टिकोन अवलंबल्यास नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदाय खऱ्या अर्थाने सशक्त होऊ शकतील

१३. सारांश

२०१४-२०२४ या दशकात नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी घटक योजनेने शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक सक्षमीकरण या प्रमुख क्षेत्रांत सकारात्मक बदल घडवले. निधीवाटपामध्ये तीनपट वाढ, उपयोजन दरात सुधारण, आणि निधी वळवणीत झालेली घट ही शासनाच्या वचनबद्धतेची व व्यवस्थापनातील प्रगतीची प्रमुख चिन्हे ठरली. आरोग्य व शिक्षण सुविधा उभारणी, कौशल्य विकास कार्यक्रम आणि पायाभूत सुधारणा यामुळे आदिवासी समाजाच्या जीवनमानात उन्नती झाली. तथापि, काही तफावत आणि अडथळे—दुर्गम भागातील सेवांची अनुपलब्धता, अंमलबजावणीतील विलंब, असमान संसाधन वाटप आणि सेवांच्या गुणवत्तेतील कमतरता—योजनेची गती कमी करतात. अनेकांना योजनांबद्दल पुरेशी माहिती नसल्याने लाभ सर्वापर्यंत पोहोचत नाहीत. आगामी काळात समुदाय सहभाग, डिजिटल मॉनिटरिंग, प्रशिक्षित मनुष्यबळ, आणि स्थानिक उद्योग-व्यवसाय प्रोत्साहन या उपाययोजनांनी TCS अधिक सशक्त रूपात अंमलात आणता येऊ शकते. एकूणच, TCS ने विकासाचा पाया घातला असून, योग्य धोरणात्मक हस्तक्षेपांनी नंदुरबारमधील आदिवासी समाजाचा सर्वांगीण विकास शक्य आहे.

१४.संदर्भ (References)

1. Tribal Development Department, Government of Maharashtra. (2014–2024). *Tribal Sub-Plan / Tribal Component Scheme Annual Reports*. मुंबई: आदिवासी विकास विभाग.
2. District Planning Office, Nandurbar. (2015–2024). *Annual District Budget and Expenditure Records*. नंदुरबार जिल्हा परिषद.
3. Integrated Tribal Development Project (ITDP), Nandurbar. (2014–2024). *Project Implementation and Monitoring Reports*.
4. Government of India. Ministry of Tribal Affairs. (2014–2024). *Statistical Profile of Scheduled Tribes in India*. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
5. Economic Survey of Maharashtra. (2015–2024). *State Socio-Economic Reports*. मुंबई: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय.
6. Census of India 2011 & Updated Tribal Demography Reports. भारत सरकार, जनगणना विभाग.
7. Planning Commission / NITI Aayog. (2014–2024). *Evaluation Studies on Tribal Development Schemes*.
8. Maharashtra Remote Sensing Application Centre (MRSAC). (2020–2024). *GIS-based Mapping Reports on Tribal Regions*. नागपूर.
9. National Health Mission (NHM), Maharashtra. (2015–2024). *Health Indicators and Programme Performance Reports for Tribal Blocks*.
10. Academic Research Articles (2014–2024). आदिवासी विकास, सामाजिक न्याय, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि सार्वजनिक धोरणांवरील संशोधन पेपर्स (UGC-CARE/Peer Reviewed Journals).

11. District Human Development Report: Nandurbar. (Planning Department, Government of Maharashtra).
12. Right to Information (RTI) Responses (2018–2024). नंदुरबार जिल्ह्यातील TSP/TCS निधी वाटप व खर्च नोंदी. Directorate of Economics and Statistics, Maharashtra. (2014-2024). *Statistical Abstracts on Tribal Development*.
13. Socio Economic Caste Census (SECC). (2014-2024). *Data on Tribal Population and Welfare Schemes*.
14. <https://www.maharashtra.gov.in/>
15. <http://www.msppb.org/>
16. <https://www.mospi.gov.in/>
17. <https://secc.gov.in/>
18. <https://mahades.maharashtra.gov.in/home.do?lang=en>
19. https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/dsa/202223/DSA%202023%20Nandurbar_008.pdf
20. <https://nandurbar.gov.in/planning>